

TÜRK BİLİMDE ARAYIŞLAR

TİMUR KOCAOĞLU

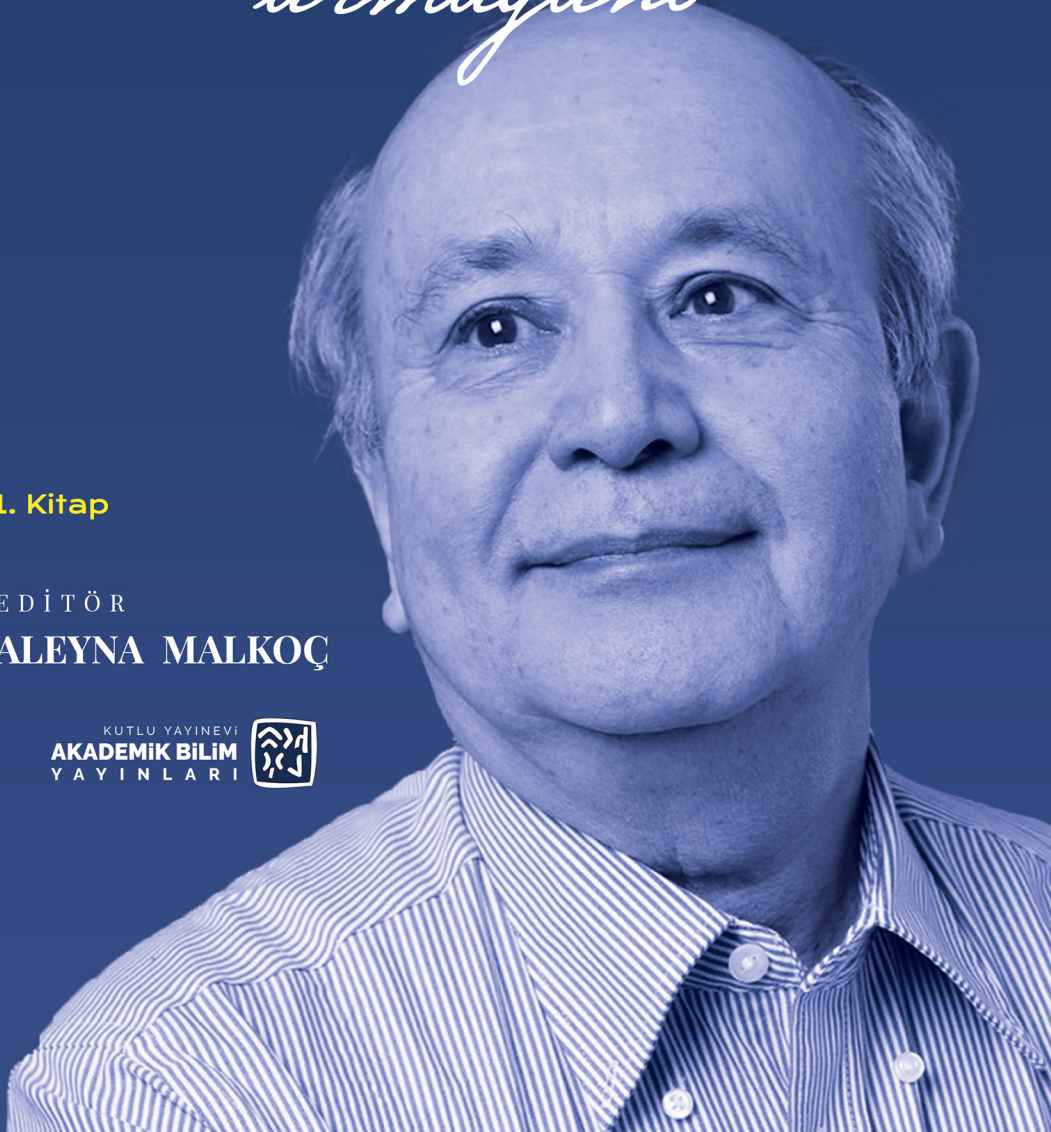
armağanı

1. Kitap

EDİTÖR

ALEYNA MALKOÇ

KUTLU YAYINEVİ
AKADEMİK BİLİM
YAYINLARI

TÜRKBİLİMDE ARAYIŞLAR

Timur Kocaođlu Armađanı

Birinci Kitap

Editör:

Aleyna Malkoç

Kutlu Yayınevi

2022

БУХОРО ЁШЛАРИНИНГ ТУРКИЯДАГИ ЖАМИЯТЛАРИ

Доц. Др. Дилноза Жамолова *

Туркия ва Ўзбекистоннинг муштарак алоқалари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Усманийлар империяси давридаёқ дипломатик ва савдо алоқалари ўрнатилган бу давлатларнинг XX аср бошларидаги муносабатлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Тил ва дин бирлиги бу икки давлатни янада яқинлаштирувчи куч эди.

Маълумки, XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Туркияда ижтимоий фикр ривожланиб, Шарқ дунёсидаги халқлар ушбу мамлакатда вужудга келган Ёш турклар ташкилоти ва ҳукумати ёрдамига умид кўзини тиккан эдилар¹. Айниқса, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида илғор фикрли савдогарлар ва уламолар ўз фарзандларини, иқтидорли болаларни Туркияда ўқитиш чораларини кўришган. Бу ҳолат Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топгандан кейинги даврларда ҳам давом этган.

Бухоро амири Абдулаҳадхон мамлакатнинг тараққийси ва истиқболи учун хорижий давлатлар маданий алоқалар ўрнатган бўлиб, 1905 йилда Туркияга доимий вакил қилиб Абдулҳамид Абдурахмон афанди юборган эди. Ушбу шахснинг Истанбулда мол-мулклари, савдо дўконлари ва тегирмонлари бўлиб, у бу мулкларни ёшлар таҳсил олиши учун Истанбулга вақф қилиб берган эди².

Туркияда Ёш турклар ҳокимияти (1908) ўрнатилмасдан олдин Бухоронинг обрў-эътиборли руҳонийларидан бири Нурали Ҳасанов 1902 йилда Ҳаж ибодатидан қайта туриб, Туркия султони билан учрашган ва фарзанди Ғиёс Ҳасановни олий маълумот олиш учун Истанбулда қолдирган. Ғиёс Ҳасанов 1911 йилда Бухорога қайтиб келган ва Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчисига айланган. У ўзининг моддий таъминоти учун отаси Истанбулда очиб берган иккита савдо дўконини юртига қайтаётганида, Бухоро ёшлари таҳсили учун вақф қилиб берган³.

* Бухоро давлат университети ўқитувчиси.

¹ Ражабов Қ. *Ёш турклар*. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 3. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2002. б. 498.

² Ўзбекистон Миллий архиви (Ўзбекистон МА), И-3 фонд, 1-рўйхат, 1168-йиғмажилд, 165-варақ.

³ Ўзбекистон МА, И-3 фонд, 1-рўйхат, 1168-йиғмажилд, 165-варақ.

Бухоро, Туркистон ва Хоразмда XX аср бошларида жадиличлик ҳаракати вужудга келиб, унинг асосий мақсади мактаб ва маориф ишларини ислоҳ қилишдан иборат бўлган. Жадиждлар саъй-ҳаракати билан янги усулдаги мактаблар очилгандан кейин уларни моддий таъминотида муаммолар юзага кела бошлайди. Ушбу масалани ҳал этиш мақсадида махсус ширкатлар, хайрия жамиятлари, матбаа-нашриёт уйлари ташкил қилинади. Хайрия жамиятлари Ватан ва миллат эҳтиёжлари учун қилинадиган эҳсонлар эвазига ташкил қилинган бўлиб, муаллимлар ёки таълим-тарбия жамияти, тижорат жамияти, деҳқончилик ишлари жамияти ва бошқалардан иборат бўлган. Бундай жамиятлар нафақат хайр-эҳсонга муҳтож мамлакатларда, балки тараққий этган давлатларда ҳам халқ, Ватан, илм-фан манфаатлари йўлида улуғ ишларни амалга оширади. Жадиличлик ҳаракати раҳбарлари ҳам бундай жамиятлар, ширкатлар очиш, жамғармалар ташкил қилиш, улар фаолиятини ватан равнақиға, миллат истиқболиға йўналтириш масаласига катта аҳамият бердилар.

Мунавварқори Абдурашидхонов “Жамият қандай очилур?” мақоласида хайрия жамиятларини ташкил этиш қонун-қоидалари ва мақсад-вазифалари ҳақида маълумот бериб:

“Мактабни очуб қўя қолгон ила иш битмаслиги, балки анинг фарқи ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маъвоанатлар, гайрат ва ҳимматлар лозим эканлиги англашилмишдур. Бунинг учун энг яхши чора жамиятни тузмишлар. Яъни расмий бир қонун доирасинда халқдан иона йиғиб очилмиш ва очиладургон мактаб ва дорулдумларнинг нуқсон ва эҳтиёжларин енгиллик ила ислоҳ қилмоқ ва адо қилмоқ усулини ижод этмишлар. Бора-бора бу жамият шу қадар тараққий қилмиш ва раҳмат касб қилмишки, маданият миллатнинг бутун тараққиёти диния ва эҳтиёжиёти миллатлар учун энг ишончли суянчиқ ва муттақои эттиҳоз ўлинмиш ва уларда маданият нарвонининг биринчи босқичи мактаб, иккинчиси жамият экан”¹,

- деб ёзади.

Жамиятларни ташкил қилиш, улар фаолиятини замон талабларига мослаштириш ишларига Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат каби жадиличлик ҳаракати намояндалари муносиб ҳисса қўшганлар. Уларнинг ташаббус ва ҳаракатлари билан Тошкентда “Турон”, Бухорода “Тарбия атфол”, Кўконда “Ғайрат” каби хайрия жамиятлари, 10 тага яқин ширкат, нашриёт ва кутубхоналар ташкил этилган. Буларнинг асосий вазифаси янги усул мактаблари фаолиятини мунтазамлаштирган

¹ М.Қори. *Жамият қандай очилур?* “Садойи Туркистон”, (1914 йил 14 июнь).

холда матбуот ва нашриёт ишларини янада жонлантиришдан иборат бўлган.

Туркистон, Бухоро ва Хоразм шароитида жамиятлар очиш ниҳоятда оғир кечди. Чунки бундай жамият ва ширкатлар очиш учун ҳукумат томонидан рухсат олиниши керак эди. Маъмурлар бундай ишларга қарши турли-туман сунъий тўсиқлар вужудга келтирар эдилар. Усули жаид мактабдорлари бундай тўсиқлар, таъқиб ва тазйиқлардан чўчимадилар, улар ўз фаолиятлари доирасини кенгайтириб бордилар: Тошкент, Самарқанд Фарғона водийси шаҳарларида фаолият кўрсатаётган мутафаккирлар билан алоқа боғладилар, Туркия, Қримга талабалар юбориш, ўз сафларини ўсиб келаётган билимли ёшлар ҳисобига мустаҳкамлашга киришдилар.

1909 йилда Садриддин Айний, Абдувоҳид Мунзим, Аҳмаджон Ҳамдий, Ҳамидхўжа Меҳрий, Ҳожи Рофеъ, Мукамал Бурҳоновлар Бухорода “Тарбия атфол” (“Болалар тарбияси”) номли яширин жамиятини тузганлар¹. Жамият аъзолари тамомила яширинча иш олиб бориб, Термиз, Карки, Янги Бухоро ва Ғиждувонда жамиятнинг 28 та шахобчасини очадилар². Бу жамиятнинг саъй-ҳаракати билан усули жаид мактаблари яна бирин-кетин очила бошлади. Жамият низомида сиёсий масалалар ўз ифодасини топмаган бўлса-да, унда Бухоро амирлиги сиёсий тузумини ислоҳ қилиш, давлат маъмуриятига илғор ёшлардан киритиш ва шу йўл билан давлат сиёсий тузумида илғор ўзгаришлар яшаш кўзда тутилган эди. Жамиятнинг бирламчи масаласи Бухоро ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш эди. Бухоро эски мактабларини ислоҳ қилиш иши амалда бошланган бўлса-да, олий ўқув юрти ҳисобланган мадрасалар ислоҳи бошланмаган, улар илмли, малакали мутахассислар тайёрлашдан йироқ эди. Шунинг учун “Тарбия атфол” жамияти иқтидорли ёшларни Истанбул, Оренбург, Уфа, Қозон, Боғчасарой каби шаҳарларга ўқишга юборишни биринчи вазифа сифатида белгилади. Бунинг учун маблағ керак эди. Халқ истикболи, маърифати учун жон куйдирувчи мулкдорлар ҳам, иқтисодий ёрдам берувчи зиёлилар, давлат арбоблари ҳам топилди.

“Тарбия атфол” жамияти ўз фаолияти даврида қуйидаги ишларни амалга оширган:

¹ Ражабов Қ. *Тарбия атфол*. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2004. б. 271.

² Айний С. *Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар*. Москва: СССР халқларининг марказий нашриёти, 1926. б. 84.

Биринчидан, илмга чанқоқ ёшларга ҳар жиҳатдан: ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиб, Туркия ҳамда Россиянинг Қозон, Уфа, Боғчасарой шаҳарларига ўқувчилар юбориш масаласига алоҳида эътибор берди. Истанбул шаҳрида таълим олаётган бухоролик талабалар сони 1911 йилда 15 та, 1912 йилда эса 30 дан ошади¹.

Иккинчидан, жамият Бухоро амирлигида Туркия ва Эронда ҳамда Россия мусулмон шаҳарларида нашр қилинадиган матбуот намуналари билан бухороликларни таништириб боришга катта эътибор берди. Бухородаги Россия сиёсий агентлигининг ҳар қандай таъқиб ва тўсиқларига қарамай, жамиятнинг саъй-ҳаракати билан бундай нашрлар амирликда ҳам кенг тарқала бошлади.

Учинчидан, ҳамма жадид мутафаккирлари каби “Тарбияи атфол” жамияти аъзолари ўринсиз сарф-харажатларга, тўй ва маъракаларга сарф қилинадиган катта-катта харажатларга, исрофгарчиликларга қарши чиқдилар. Бундай маблағларни фарзандлар тарбиясига, уларни чет элларда ўқитиш учун сарф қилишга даъват этдилар. Ушбу жамият 1914 йил мартда “Маърифат” ширкати тузатилар ва 1915 йил 22 декабрда амир Олимхон бу жамиятнинг уставини тасдиқлаб беради². Бу ширкат китоб савдоси билан шуғулланар, усули жадид мактабларини дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлашга жамиятнинг бирламчи вазифаси сифатида қарар эди.

“Тарбияи атфол” жамиятни ўз фаолиятининг дастлабки йилидаёқ бир гуруҳ ёшларни Истанбулга ўқишга юборди. Туркияда таълим олишдан мақсад ўлкадаги “усули жадид” мактаблари фаолиятини янада такомиллаштириш, “усули тадрис”нинг ҳам амалий, ҳам назарий асосларини ишлаб чиқиш, дарсликлар, ўқитувчилар учун услубий қўлланмалар яратиш эди. Туркларнинг “усули савтия” методидида илк бор яратилган Аҳмад Мидхатнинг “Хожаи аввал” (1868 йил) алифбоси ҳамда Исмоилбек Гаспиринскийнинг “Хўжаи сибён” дарслик-алифбосидан Бухоро жадид мактабларида дастлаб дарслик сифатида фойдаланилган бўлса, кейинчалик шулар асосида маҳаллий муаллимлар ўзлари дарслик яратганлар³.

Бухоро амирлигидаги жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этган Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва Ҳамидхўжа Мехрийлар 1908 йилда ўқиш учун Эрон худуди орқали Туркия пойтахти Истанбулга борганлар. Бу ерда уларни Бухородан келган бир расмий хайъат каби эъзоз билан кутиб оладилар. Ўша пайтда Туркияда Ҳарбий ишлар Нозири бўлган Анвар пошо уларни олий даражада қабул қилади. Бу ҳодиса Россиянинг Туркиядаги элчисини хавотирга солиб, бу ҳақда рус императори Николай II га хабар

¹ Тоҳир Қаҳҳор. *Хур Туркистон* учун. Тошкент: “Чўлпон”, 1994. б. 29.

² Ўзбекистон МА, И-461, 1-рўйхат, 1919-йиғмажилд, 12-варақ.

³ Долимов У. *Туркистонда жадид мактаблари*. Тошкент: Университет, 2006. б. 68-69.

берган. У Бухоро амири Абдулахадхондан Усмонхўжа ва Ҳамидхўжа ҳақида маълумот сўрайди. Абдулахадхон рус ҳукмдорига: “Улар ёш болалардир, Туркияга таҳсил олиш учун борганлар”¹, - деб жавоб қайтарган.

Усмонхўжа ва Ҳамидхўжа Истанбулдаги мактаб ва маориф, миллий маданият соҳасидаги шахсиятлар билан танишадилар, суҳбатлар қурадилар; хусусий дарс оладилар, дунёвий фанлар бўйича билимларини орттирадилар.

Истанбул дорулфундида таҳсил олаётган Абдурауф Фитрат Туркияда ўқиётган ватандош ўқувчи-талабаларга ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиш, Бухоро ва Туркистондан талабалар келишини кўпайтириш ва мунтазамлаштириш мақсадида жамият тузади ва унинг мукамал Низомномасини ишлаб чиқади. Бу ҳужжат 1909 йилда Истанбулнинг Вазирхон кўчасида жойлашган “Матин” типографиясида нашр қилинган бўлиб, 4 бобдан иборат. 1-боб ““Бухоро таъмили маориф хайрия жамиятининг асосий қоидалари”, 2-боб “Фавқуллода йиғинлар, умумий йиғинлар, мунтазам йиғинлар”, 3-боб “Талабаларни жамиятга қабул қилиш” ва 4-боб ““Бухоро таъмили маориф жамияти хайриясининг хатти-ҳаракатлари” деб номланади².

“Бухоро таъмили маориф жамияти”нинг таркиби доимий ва муҳбир аъзолардан иборат бўлган. Жамиятнинг бош органи Кенгаш бўлиб, унинг 14 кишидан иборат таркиби доимий аъзолардан сайланган. 14 киши орасидан эса жамият раиси тайинланган. Жамиятга аъзо бўлувчилар ҳар ой 10 пиастр³ миқдорида бадал тўлаши шарт бўлган⁴. Туркияда таҳсил олишни хоҳловчи Бухоро ва Туркистондаги камбағал оилаларнинг фарзандларига моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида очилган бу жамият - 10 ёшдан 15 ёшгача бўлган соғлом болаларни қабул қилишни шарт қилиб қўйган⁵. Жамият фаол аъзоларидан Ҳамидхўжа Меҳрий нафақат Бухоро ва Туркистонда, балки 1910 йилда Хива хонлигига ҳам бориб, у ердаги ёшларни Туркияга бориб таҳсил олишга даъват этган⁶.

¹ Тоҳир Қаххор. *Ҳур Туркистон учун*. б. 10-11.

² Ўзбекистон МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-йиғмажилд, 17-20-варақлар.

³Пиастр – юнонча сўз бўлиб, “Италия кумуш тангаси” деган маънони англатади. Туркия, Миср, Ҳиндихитой давлатларида амалда бўлган қадимий пул бирлиги.

⁴ Ўзбекистон МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-йиғмажилд, 17-варақ.

⁵ Ўзбекистон МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-йиғмажилд, 19-варақ.

⁶ Ўзбекистон МА, И-2 фонд, 1-рўйхат, 285-йиғмажилд, 11-варақ.

*Бухоро таъмими маориф жамияти хайриясининг хатти-ҳаракатлари
Истанбул 11 шаввол 1327 (16 октабр 1909) [Темур Хўжа архиви]*

“Низомнома”нинг “Бухоро таъмими маориф жамияти хайрияси” хатти-ҳаракатлари боби жамиятнинг мақсадларини ифодаловчи 14 моддадан ташкил топган:

“1-модда. “Бухоро таъмими маориф жамияти” Туркистонда, ва билхосса, Бухорода наشري улум (илм ёйиш) ва таъсиси макотиб (мактаблар очиш) мақсадида қурилган бир хайрия жамияти бўлиб, ҳеч қандай

сиёсий мақсад кўзламагани каби мавжуд жамият сиёсатга ҳам ҳеч бир муносабати йўқдир.

- 2-модда. Жамиятнинг кўзлаган ягона мақсади моддий имкониятлари доирасида Бухоро ва Туркистондан ҳар йили лозим кўрилгани қадар талаба келтириб, уларни Истанбул мактабларида ўқитмоқдир.
- 3-модда. Талабалар жамиятнинг ҳимояси остида бўлиб, ахлоқи ва бошқа турли жиҳатлари назорат қилинади.
- 4-модда. Ўқишни тугатган талабанинг истиқболи ва маслаки отийсини (келажакдаги иш ўрни) жамият ҳал этади ва бу хусусда аксарият чиқариладиган қарорга ҳеч бир талаба хилоф иш тутмайди. Акс ҳолда, у таҳсил учун сарфланган харажатларни қайтаришга мажбурдир.
- 5-модда. Бухорода очиладиган мактабларнинг қурилишига ва олиб келинадиган талабаларнинг йиллик таҳсил харажатларига кўмак бериш мақсадида Бухоронинг фидойи бойларига мурожаат сўнггида берилажак ионалар қабул қилинади.
- 6-модда. Таъсис этиладиган мактабларнинг идора ҳайъати ва таълимида фақат жамият томонидан тайинладиган шахслар жамият қўядиган талабларни қабул қилиш шарти билан фаолият юргизадилар.
- 7-модда. Таҳсил харажатларини бошқа жамиятга йиллик эллик рубл беришни бўйнига олган ағниёнинг муҳодими жамиятнинг назорати ва ҳимоясида таҳсил ола биладилар.
- 8-модда. Мухбир аъзога ҳар уч ойда бир марта жамиятнинг чиқарилган қарорларини ўз ичига олган ҳужжатлар тўплами юборилади.
- 9-модда. Юборилган ҳужжатнинг баъзи жиҳатига муҳбир аъзолар томонидан билдирилган фикр мулоҳазалар музокара сўнггида эътиборга олинади.
- 10-модда. Ҳозирча жамиятнинг шўъбалари йўқ. Бироқ бир неча ишончли вакиллари мавжуддир.
- 11-модда. Вакилларнинг жамият доктринасига хилоф ҳаракат қилганлари маълум бўлиб қолган тақдирда аъзойи мушовари қарори билан бир умумий баённома чиқарилиб, мазкур кишига берилган ишончнома ҳукми бекор қилинади.
- 12-модда. Жамиятнинг бир кутубхонаси бўлади ва арбоби ҳамият томонидан совға этилган китоб ва рисоалар билан тўлдирилади.
- 13-модда. Жамиятнинг ҳужжати расмий муҳр билан тасдиқланади.
- 14-модда. Жамият мақсад-ғояларини амалга ошириш учун лозим бўлса, нашр ишларига ҳам мурожаат қилади¹.

¹ Ўзбекистон МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-йиғмажилд, 19-20-варақлар.

— ۷ —

ماده ۲ جہتک یکانہ عہدہ مقصودی و زمامتک درجہ
تعمیر گورہ بخارا و ترکستاندن مرتب لزومی قدر طلبہ کثیروب
استانیول مکاتبندہ تحصیل ایدیمکدر .

ماده ۳ طلبہ جہتک تحت حمایتندہ بولوب اخلاقہ
و ہمدردلو امور و خصوصاتہ نظارت ایدیلہجکدر .

ماده ۴ اکمال تحصیل ایدن طلبہتک استقبالی و مساک آییسی
جہت طرزقندن دوشونیلہجک و اکثریتک ویرہجکی قرارمہج
برطلبہ محافظندہ بولمہجقدر . مخالفت ایدیلہجکی تقدیردہ مصارف
تخصیصی ادادمہ مجبوردر .

ماده ۵ بخارادہ تاسیس ایدیلہجک مکاتبک اتقاسہ
و کثیریلہجک طلبہتک مصارف سوبہ تحصیلہ سہمدار اولوق اوزرہ
بخارا جہتمندان اغیاسہ مراجعہ طوعاً ویرہجکری امانت
قبول اولہجقدر .

ماده ۶ تاسیس ایدیلہجک مکاتبک ہیئت ادارہ و تعلیمہ
سندہ آتجق جہتک تدریس ایدمہجکی ذوات جہتک شرانطقی قبول
ایتمک شرطیلہ استخدام اولہجقدر .

ماده ۷ مصارف تحصیلدن ہشہ جہت سنوی اللی روپہ
ویرمکی تمہد ایدن اتقبالتک عہدایی جہتک تحت نظارت و حمایتندہ
تحصیل ایدہ بیلہجکدر .

ماده ۸ اعضای عہارہ بہ ہر اوج آیدہ برکہ جہتک اخلاصہ
مقرراتی حاوی ہرز بلاغ کولہجدریلہجکدر .

Бухоро таъмили маориф жамияти хайриясининг
хатти-ҳаракатлари, 4-бет [Темур Хўжа архиви]

“Бухоро таъмими маорифи жамияти” ҳеч қандай сиёсий мақсадни кўзламаган, унинг асосий вазифаси Бухорода илм тарқатиш ва мактаблар очиш, моддий имконият доирасида ҳар йили Бухоро ва Туркистондан Истанбулга таҳсил олиш учун талабалар юборишдан иборат бўлган. Истанбулга таҳсил олиш учун кетган талабалар олдига бир қатор талаблар қўйилиб, улар қонуний жихатдан асосланган. Жумладан, талабалар жамият ҳимоясида бўлган ва уларнинг ахлоқи ва бошқа жихатлари назорат қилинган. Европа маданиятини кўр-кўрона қабул қилмаслик, келгусида ўз юртларига яхши мутахассис бўлиб қайтишлари ва унинг истиқболи учун фидойи ватанпарвар сифатида хизмат қилишлари, ўқишни тугатган талабаларнинг келажакдаги иш ўрни жамият томонидан ҳал этилиши, талаба жамият томонидан чиқарилган қарорга хилоф иш тутмаслиги, акс ҳолда унга сарфланган сарф-харажатларнинг ундириб олиниши уқтирилган. Ушбу жамият ҳақида Заки Валидий Тўғон қуйидагиларни ёзади:

“Бу жамият (Тарбияи атфол) Истанбулда бир шўъба очароқ, унга 1911 йил 15, 1912 йилда 30 нафар талаба юборди. Бу шўъба “Бухоро таъмими маориф жамияти” (“Бухоро умумий маориф жамияти”) номи билан расмий бир жамият шаклини олди. 1909 йилда Эрон йўли билан Истанбулга келган Фитрат ила Муқимиддин ва Русия йўли билан келган Усмонхўжа, гулжалик Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эди”¹.

Бухородан Истанбулга таълим олиш учун юборилган ёшлар Туркиядаги Россия элчихонаси ходимлари томонидан доимий кузатиб борилиб, улар тўғрисида Петербургга хабар бериб турилган. Жумладан, элчихонанинг Петербургга йўллаган 1911 йилдаги махфий маълумотида: “Мукаммалиддин Махсум Бурҳонов ва Музҳор Бурҳоновлар ҳомийлигида Бухоро амирлигидан бўлган жами 30 та ўқувчи Истанбулда ўқитилмоқда”², - деб хабар берилади.

1913 йилнинг баҳорида Истанбулда ўқиётган бир гуруҳ ёшлар — Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли

, Атохўжа, Фитрат, Ҳомидхўжа ватанларига қайтиб келдилар ва Бухорода "усули жаид" мактаби очишга киришдилар. Бу мактабларни китоблар, дарсликлар билан таъминлаш мақсадида "Маърифат

¹ Заки Валиди Тўғон. *Бугунги турк эли. Туркистон ва унинг янги тарихи*. 2-боски. Истанбул, 1981. с. 354.

² Ўзбекистон МА, И-3 фонд, 1-рўйхат, 1166-йиғмажилд, 199-варак.

кутубхонаси" ва "Баракат ширкати"ни очадилар. Туркия, Татаристон, Қрим, Озарбайжонда чиқадиган ҳар бир янги чиққан китоблар, дарсликлар ва нашрлар кутубхонага келиб туради. Россия империясининг Янги Бухоро (Жогон)даги хуфияси Бельман томонидан йўлланган махфий мактуб (1912 йил 24 февралда ёзилган)да кўрсатилишича, “Усмон Хўжа Истанбулдан кўплаб сиёсий рисоалар олиб келган. У туркчилик ва исломчилик ғояларини тарғиб қилиш билан шуғулланган, яширин сиёсий ташкилот ҳаётида фаол қатнашган”¹.

Истанбулда таҳсил олиш жарёнида Бухоро ва Туркистон талабалари икки мамлакатдаги илм-фан тараққиёти ва таълим тизимини таққослаб, “Туркистонлиларга хитоб” номли мурожаатномаларини “Ойина” журналига йўллайдилар. Бу мурожаатномада:

“Эй, мусулмонлар, биродарлар! Бизларга чалишмоқ вақти етмадими? Бу қадар жаҳолатга ботдикмизда етмасми?.. Эмди мозийимиз ила истиқболимизи ўйламоқ керак. Биз, туркистонликлар қадар орқада қолган ҳеч бир миллат қолмади. Африқо ваҳшийларида биздан илгаридурлар. Биз бошқа миллатлардан ибрат олайлукда, ўзимизни эркимизни билмоқчи ижтиҳод этайлик. Миллатимиз эҳтиёжсини ва миллат ишларини тўғри йўлга солмакга ҳаракат эдалик. Ватан ишларимизга ҳар турли ёрдамда бўлиналик. Жаҳолат ва сафолатдин миллатимизни қутқармоқга чолишалик. Мактаб-мадраса очмакга, жамият ва ширкатлик тижоратхоналари таъсис этмоқга ҳаракат эталик. Русия, Оврупа, Миср ва Истанбулга талаба юбормоқ керакдур. Эй, туркистонли мусулмонлар, биродарлар! Кўзингизни очинг, мажалла ва жаридаларга боқуб, дунёни билинг, жаҳолат ичинда гарқ ўлмиш ўлан ватандош ва миллатдошларимизни қутқармоқ керакдур”²,

- деб ёзилган эди.

Истанбулда ўқиётган талабалар таҳсил олиш билан бирга Туркияда чиқадиган “Ҳикмат”, “Таърифи муслимин”, машҳур турк шоири Меҳмет Акиф муҳаррирлигидаги “Сирот ул-мустақим” (“Тўғри йўл”) каби газета ва журналларини Бухорога жўнатиб турадилар ва бу нашрлар тез орада ўз мухлисларига эга бўлади³.

1920 йил сентябрда Бухорода амирлиги ўрнида Бухоро Халқ Совет

¹ Бу ҳақда қаранг: Ражабов Қ. *XX аср бошларида Туркистон ёшлари*. Ҳуқуқ ва бурч, № 1, (2008), б. 42; Ражабов Қ. *Ёш бухороликлар*. “Бухоро мавжлари”, № 2, (20050, б. 26.

² Бу ҳақда қаранг: “Ойина” (1914-1915 й). (Нашрга тайёрловчилар: Наим Норкулов, Камолитдин Раббимов). Тошкент: Академия, 2001. б. 70-71.

³ Ражабов Қ. *XX аср бошларида Туркистон ёшлари*. б. 43.

Республикаси ташкил топгач, Туркия билан алоқаларни мустақамлашга алоҳида эътибор қаратди. 1921-1922 йилларда БХСР замонавий олий маълумотли мутахассисларга эга бўлиш мақсадида бир гуруҳ ёшларни Туркия ва бошқа хориж мамлакатларига ўқишга юборди. Ўқувчи ёшларни танлаш ва хорижга йўллашда Ф. Хўжаев, Фитрат, Қори Йўлдош Пўлатов, Абдувоҳид Бурҳонов кабилар мутасаддилик қилишган. Хорижда ўқитиш учун талабаларни танлаш мураккабликлар келтириб чиқарар, бадавлат кишилар ўз фарзандларини чет элга ҳамма вақт ҳам юбормасди. Бухоро ҳукумати ўғил болалар учун очилган етимхоналардан иқтидорли ёшларни танлаб, Туркия, Москва ва Германияга юборишарди¹.

Туркияга ўқишга юборилган талабалар ушбу мамлакатда БХСР вакиллари фаолият олиб бораётгани сабабли ҳеч қийинчиликларсиз жойлашиб, ўқув юртларида таҳсилни бошлаганлар².

1922 йил 2 январда Бухоро Халқ маорифи назорати томонидан 25 нафар талаба олий таълим олиш учун Туркияга жўнатилган бўлиб, уларни олий ўқув юртларига жойлаштириш, моддий ва маънавий таъминотини таъминлаш мақсадида Халқ маориф назоратининг нозири муовини Исмоил афанди Садир юборилган³. Декабрь ойининг охирида Бухорога қайтиб келган Исмоил афандидан “Бухоро ахбори” газетаси муҳбири интервью олади ҳамда унинг маълумотларини тўлалигича газетада чоп этади:

“Ботуми орқали Усмонли тупроғига чиқиб, Самсун номли турк шаҳрига етканимиздан кейин, мазкур шаҳарда 2-3 кун истиқомат қилдик. Бу шаҳарда бизни маҳаллий турк ҳукумати зоят даражада яхши қабул этди. Бизнинг шарофатимизга бир қанча жойларда зиёфатлар ясалди ва ҳар хил муҳим ижтимоий масалаларда фикр алмашидик. Мажлисларнинг бирида Анқара ҳукуматининг дохилия нозири Фатҳбек билан кўп сўйлашмоққа тўғри келди. Бухоронинг бугунги илмий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатларини тафсилоти билан сўйлаганимдан кейин, Фатҳбек таъсирланган ҳолда, Русия буюк инқилобининг натижаларини таъқиб қилиб борганлигини аёнлатди. Итил, Уралбўйи, Қрим, Туркистон, Хива ҳамда Бухоро мусулмон камбағалларининг бу кунги мустақил ҳаётларига туркларнинг кўп умид билан қарамоқларини маълум этди. Бухоронинг ҳозирги мустақил ҳаётига тўхталиб, бу ҳақда

¹ Бухоро ахбори, № 158, (1923 йил 18 апрель).

² Туркияда Бухоро талабалари. “Бухоро ахбори”, № 76, (1922 йил 27 март).

³ Усмонли туркларнинг бу кунги ҳоли. “Бухоро ахбори”, № 122, (1922 йил 31 декабрь).

ўзининг ва бутун турк халқининг кўп хурсанд эканликларини билдирди.

Самсун шаҳрида эканимизни тегишли жойга билдиргач, талабаларимизнинг бир бўлагини Трабзун (Трапезунд) Султониясига, иккинчи бўлагини эса Костомира вилоятининг дорулмуаллимга бериш маслаҳат қилинди. Бу хусусдаги лозим амалиётни ижро қилиб, ниҳоят Костомира вилоятига кетдик.

Костомира вилоятида ҳам биз мусофирлар яхши қарашилдик... Мана шундоқ дўстона муомала ҳар жойда бизни фавқулодда буюк маънавият билан қаришлаган узоқдаги турк қардошларимизнинг Бухоро ҳукуматида дўстлик кўзи билан қараб, турмушимизга яхши муносабатда бўлганликлари ҳар бир ҳаракатда кўриниб турадир. Талабаларимизнинг мактабларга кирмоқларига ҳеч бир монелик бўлмади.

Хорижга юборилувчи талабаларимизни бундан кейин ҳам яхши тайёр қилиб юборувда бўлмасак, бу йўлда сарф этган куч ва ҳаракатларимизнинг натижа бера билмаслигини ҳозирдан тушуниб турмоғимиз лозимдир. Мактаблар ҳаёти Туркияда бир миқдор тайёрроқ рамкада бўлмоғи, Бухорода бекорсоз юриб ўрганган талабаларимизга қисман оғир кўриниши эътиборга олмаганда, талабаларимиз умуман руҳли қолдилар.

Анқара ҳукуматида 4 саналик санадларини топширганимиз ҳолда, мазкур ёш ҳукуматнинг собиқ маориф нозири Ҳамидулла Субҳи афандига қолдирдик”¹.

1922 йилда Бухоро Республикасининг Туркия (Анатолия)даги талабалар рўйхатида 19 та ўқувчининг исм-шарифи, ёши, миллати, оилавий аҳволи, манзили қайд қилинган. Бухородан Туркияга юборилган ёшларни 3 гуруҳга бўлиш мумкин: кичик, ўрта ҳамда катта ёшлилар. Хорижга ўқишга юборилганларнинг энг кичик ёшдагиси 10 яшар, катта ёшдагиси 24 яшар бўлган².

1922 йил охирига келиб, Совет ҳукумати БХСР ҳукуматидан Туркия ва Германияда таҳсил олаётган ёшларни зудлик билан чақириб олишга буйруқ беради. Ўз мамлакатнинг тараққиёти ва ривожланишига муносиб ҳисса кўшиш мақсадида Туркия ва Германияга таҳсил олиш учун борган бир гуруҳ ёшлар юртига қайтганида уларга “ватан хоини”, “жосус” тамғалари ёпиштирилиб, қатағонга учрайди. Натижада улар ўз юртларини

¹ Усмонли туркларнинг бу кунги ҳоли. “Бухоро ахбори”, № 122, (1922 йил 31 декабрь)

² Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2008. б. 54.

ташлаб Афғонистон худудига ўтиб кетишга, хорижда юрганлари эса юртига қайтмасликка мажбур бўлади. Натижада 1922 йилларнинг иккинчи ярмида Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРнинг Германиядаги собиқ талабалари Туркияга кўчиб ўтганлар ва уларнинг ташаббуси билан “Туркистонликлар жамияти”ни тузиш ҳаракати бошланган¹. 1927 йилнинг 29 июлида Межидиддин Аҳмад (Делил)² раислигида “Туркистон турк генчлари (ёшлари) бирлиги” номли уюшма тузилиб, ушбу ташкилотни тузишдан мақсад туркистонликларда истиқлол ғоясини мусаҳкамлаш, моддий жиҳатдан ночор кишиларга ёрдам беришдан иборат эди³. Туркистон тарихи ва маданиятини ўрганиш ва озодлик учун кураш масалалари, ўзбек миллий байрамларини биргаликда нишонлаш, мушоира ва шеърхонлик кечалари, моддий аҳволи оғир кишиларга ионалар тўплаш, ўзбек миллий матбуот органлари учун мақолалар тайёрлаш кабилар “Туркистон турк ёшлари бирлиги” ташкилоти фаолиятининг асосини ташкил этган.

XX асрнинг 30-йилларида совет ҳукумати талаби билан Афғонистондаги ўзбек зиёлиларига нисбатан жабр-зулм ўтказилади. Бундан хабар топган Камол Отатурк Туркиядаги афғон элчиси Файз Муҳаммадхонни ҳузурига чорлаб: “Агар мамлакатингизда Туркистон мусулмонлари учун жой бўлмаса, бизга топширинг”⁴, - деб айтади.

“Ёш бухороликлар” партияси аъзоси, БХСР ҳукуматида дастлаб молия нозири, кейин эса БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи раиси лавозимида ишлаган Усмонхўжа Пўлатхўжаев (1878-1968) Туркия ҳукуматига сиёсий бошпана сўраб мурожаат қилганлардан бири эди. У 1923 йил сентябрда Истанбулга келган ва уни янги ташкил топган Туркия Республикасининг биринчи президенти Мустафо Камол Отатурк давлат раҳбарларига кўрсатиладиган олий мақомда кутиб олган.

Усмонхўжани ўз меҳмонидек қабул қилган Мустафо Камол унга эндигина шаклланиб келаётган ёш Туркия Ресубликаси ҳукуматида масъул вазифада ишлашни таклиф этади. Бу таклифга жавобан Усмонхўжа бундан кейин Туркистон маданияти масалалари билан шуғулланиш мақсади борлигини айтади. Мустафо Камол Усмонхўжага маънавий ва моддий мадад беришини айтиб, унга Туркия давлати миқёсидаги нафақа белгилайди. Ушбу нафақани Усмонхўжа умрининг охиригача, вафотидан

¹ Ҳайитов Ш. *Ўзбек муҳожирлиги тарихи*. б. 52.

² М. Аҳмад Делил 1902 йилда Тошкентда туғилган. 1922-1923 йилда туркистонлик талабалар билан Истанбулга ўқиш учун келган. 1928 йилда Истанбул университети тиш касалликлари факультетини тугатиб, олий маълумотли врач бўлган.

³ Prof. Dr. A. Andican. *Turkistan Mucadelesi*. – Istanbul, 2003. s. 308.

⁴ Саид Мубаширхон Косоний. *Хотиралар*. “Дунё” журнали. Нишона сони, (1993), б. 29.

сўнг эса хотини оладиган бўлди¹. Усмонхўжа Туркияда ўзбек ва туркий халқлар маданиятини тарғиб қилувчи махсус газета “Янги Туркистон” (“Yeni Turkistan”)ни нашр қилдирган, Туркиядаги “Туркистон культур жамяти”нинг асосчиларидан бири бўлган².

Мустафо Камол Туркияга келган туркистонлик зиёлиларга арзон нархларда мол-мулк, ер ва чорва моллари бериш тўғрисида қарор чиқаради³. Унинг президентлиги даврида Туркиянинг нуфузли олийгоҳларида кўплаб ўзбек зиёлилари фаолият олиб боришган.

1930 йил 10 октябрда “Туркистон турк ёшлари бирлиги” тузилганлигининг 3 йиллиги муносабати билан “Бирлик” уйида байрам тантанаси уюштирилган. Уюшма раиси М. Аҳмад, “Янги Туркистон” журналининг муҳаррири Усмонхўжа Пўлатхўжаев, собиқ талабалардан Аҳмад Найим⁴, Туркияда таҳсил олган туркистонлик қизлардан Розия хоним, Маъмура хонимлар йиғилганлар олдида маъруза қилишган. Маърузачилардан Аҳмад Найим ўз нутқида: *“Туркистон миллий истиқдолини олмагунча ўз болаларини ўз пули ила тарбия қила олмас. Ўз*

¹ Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. *Усмон Хўжа*. Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2001. б. 22.

² Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. *Усмон Хўжа*. б. 24.

³ Ирисов А. *Ватан меҳри*. “Тулистон” журнали, № 4, 1995. б. 45.

⁴ **Аҳмад Найим** (1900-1984) “Ёш бухороликлар” партиясининг аъзоси. Ота-онасидан эрта етим қолган Аҳмад Найим 1907 йилда амакиси билан Истанбулга кетади. 1907-1914 йилларда ибтидоий мактабда, лицейда, “идади” деб аталадиган ўсмирлар таълим масканида ўқиган. Бу пайтда Туркияда “Ёш турклар” ҳукумати таъсири остида илғор ислохотчилик ва маърифатчилик ғоялари кенг тарқалган эди. Мамлакатда Европадаги фан ютуқлари ва илғор ғояларни ўзида жамлаган энциклопедиялар ҳамда китобларни француз тилидан турк тилига таржима қилиш кенг йўлга қўйилган эди. 1914 йилда Бухорога қайтган Аҳмад Найим ёш бўлишига қарамай, жадидчилик ҳаракатига қўшилади. 1917 йил апрелдаги воқеалардан сўнг, Истанбулга қочиб кетади. 1918-1920 йилларда Истанбул университетида ўқиб юрган кезларида Бухорода амирлик тартиби ағдарилганлиги ва БХСР тузилганлигидан хабар топади. 1922 йилда Аҳмад Найим Туркияга ташриф буюрган бухороликларнинг вакили Садриддин исмли киши орқали А. Фитратнинг Бухорога таклифини олган ва Бухорога келган. 1922 йилнинг эзида Германияга ўқиш учун кетади. 1924 йилда БХСР тугатилгач, Германияда таҳсил олиб қайтган бир гуруҳ ёшлар асосиз равишда “соткин”, “ватан хоини” каби айбловлар билан ўлдирила бошлайди. Аҳмад Найим 1925-1930 йилларда талабаларнинг Ўзбекистонга қайтиши хавфли эканини англаб, уларни Туркия Республикасига жойлаштириш тadbирларини кўрган. Ўша пайтда Туркияда бошпанага эга бўлиш осон эмас эди. Германияда таҳсил олаётган 14 талабадан 6 тасини Туркияга олиб келиб ҳаётини сақлаб қолади. Аҳмад Найим 1954 йилда Истанбулда тузилган “Туркистонликлар культур ва социал ёрдамлашма жамяти” (“Туркистон маданий ва ижтимоий ёрдам жамяти”)нинг биринчи раиси бўлган. Мазкур жамяят Туркиядаги миллатдошларни бирлаштириш, миллий маданият ва тилини сақлаш, маданий жиҳатдан бир-бирларини қўллаб-қувватлаш мақсадида тузилган эди. Аҳмад Найим бу жамяятни 1960 йилга қадар бошқарган.

мустақиллигини олтургон куни кўп узоқ эмас! Яшасун, миллатпарвар ёшлар!"¹ – каби жумлаларни айтиб ўтади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида “Туркистон турк ёшлари бирлиги” ташкилоти фаолияти тўхтаб қолади. 1949 йилда Усмонхўжа Пўлатхўжаев ёрдами ва маслаҳати билан Зиёвуддин Бобоқурбон “Туркистон талабалар бирлиги” ташкилотини тузган. Бироқ бу ташкилот ҳам узоқ вақт фаолият олиб бора олмаган.

1954 йилда Истанбулда “Туркистонликлар культур ва социал ёрдамлашма жамияти” (“Туркистон маданий ва ижтимоий ёрдам жамияти”) тузилган. Унинг биринчи раиси Аҳмад Найим бўлган. Мазкур жамият Туркиядаги миллатдошларни бирлаштириш, миллий маданият ва тилини сақлаш, маданий жиҳатдан бир-бирларини қўллаб-қувватлаш мақсадида тузилган 1960 йилга қадар фаолият юритган².

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро ёшлари 1909 йилдан бошлаб, Туркияда турли хил жамиятларга асос солдилар. Булар “Бухоро таъмили маориф жамияти” (1909-1913 йиллар), “Туркистонликлар жамияти” (1922), “Туркистон турк генчлари (ёшлари) бирлиги” (1927-1945), “Туркистон талабалар бирлиги” (1949), “Туркистонликлар культур ва социал ёрдамлашма жамияти” (1954) кабилардан иборат бўлиб, бу жамиятлар Мустафо Камол бошчилигидаги Туркия ҳукумати ва ундан кейинги даврда ҳам доимий қўллаб-қувватлаб турилди. Уларга эркин матбуот органлари ташкил этиш, илмий марказлар очиш, ўзлари истаган соҳада фаолият юритишлари учун имкониятлар мумкин қадар яратиб берилди. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Мустафо Камол Отатуркнинг инсонийлиги ва ғамхўрлиги туфайли ўзбек зиёлиларининг анча қисми ўз ҳаёт йўлларини янгидан тикладилар ва Туркия илм-фани тараққиётига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Совет ҳукумати томонидан зиёлиларга нисбатан ўтказилган катагонлар натижасида Туркияда таҳсил олиб ўша ерда қолиб кетганлар ва у ерга қочиб кетганлар тақдири ҳали-ҳануз тўлалигича ўрганилмаган бўлиб, уларни тадқиқ қилиш икки томонлама илмий ҳамкорликни талаб қилади. Туркия давлат архивларида ишлаш, ўша йилларда нашр қилинган газета ва журналларни ўрганиш натижасида турли сабабларга кўра қолиб кетган талабаларимиз ва мухожирларимиз ҳақида янги маълумотлар топишимиз мумкин. Бундан ташқари, собиқ талабаларимиз ва мухожирларимизнинг шу кеча-кундузда Туркияда яшаётган фарзандлари

¹ Элтар. *Истанбулда Туркистон куни*. Ёш Туркистон, № 12, (1930), б. 32.

² Ҳайитов Ш ва б. *Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодий, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт*. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. б. 118.

ҳам бу хайрли ниятимизни рўёбга чиқишида яқиндан ёрдам беришлари шубҳасиз.

*Усмонхўжа Пулатхўжа ўғли (ўртада оқ саллали) 1910-йилда Қиримдан
Истанбулга келганида (1909-йил Бағчасаройда Исмаил Гаспиринскидан
жадид мактаблари таълими ҳақида маълумот олган)*

- Темура Хўжа архиви -